

PRILOZI PROUČAVANJU POLEOGENEZE I URBANISTIČKOG RAZVOJA SENIJE

MIROSLAV GLAVIČIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904(497.13 Senj):711.4
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno 1993-10-07
Received

Na temelju arheoloških nalaza i arhitektonskih istraživanja te vlastitih razmišljanja i poznavanja topografije grada Senja, uz uvažavanje zemljopisnih, prirodnih, prometnih i drugih osobitosti ovoga područja, autor obrađuje poleogenezu (proces postanka i razvitka naselja od njegovih najstarijih početaka do njegova potpunog oblikovanja kao urbanog središta) s posebnim osvrtom na pitanje urbanističkog razvoja antičke Senije.

Utvrđeno je da se prvo naselje oblikuje na brdu Kuk, gradinskog je tipa, opasano bedemima, a primjetna je i njegova prostorna raščlamba. Zbog izuzetno povoljnog zemljopisnog položaja (dobra luka i ishodište najkraćeg prirodnog puta koji od mora preko prijevoja Vratnik vodi u unutrašnjost kontinenta) gradinsko naselje, prapovijesna Senija postaje *civitas* - upravno, vjersko, gospodarsko i strateško središte svoje teritorijalne zajednice. U podnožju gradinskog naselja nastaje podgrađe, a prema morskom zaljevu trgovište.

Od 2. st. prije Krista, najprije iz trgovačkih a potom i iz političkih, vojnih i drugih razloga, započinje proces infiltracije italskog stanovništva. Već sredinom 1. st. prije Krista, zbog doseljenih Italika i romaniziranoga domaćeg povlaštenog sloja, Senija postaje žarištem romanizacije za obalni podvelebitski prostor i sigurna uporišna baza za vojne pohode protiv obližnjih prekovelebitskih Japoda. To je vrijeme koje pretpostavljamo kao početak urbanističkog formiranja antičke Senije, koja postaje rimski grad u pravom smislu riječi u doba Augusta, kada dobiva municipalni status. Osnovu urbanističkom oblikovanju grada daju operativna obala morskog zaljeva i važne prometnice, pa se po pravilima rimske gradogradnje planski u ortogonalnoj shemi (uz moguća odstupanja zbog prirode terena) razvija u pravcu SZ - JI (dekumano), odnosno SI - JZ (kardo). Pretpostavljeno središte rimske Senije, prema arheološkim nalazima i arhitektonskim istraživanjima, nalazilo se na prostoru ili u blizini današnje Široke kuntrade (istočno od Katedrale Sv. Marije). Dokumentiranim nekropolama i nalazima antičke

arhitekture približno je utvrđen i urbani areal antičke Senije koji je veći od areala srednjovjekovnog Senja.

U vrijeme seobe naroda grad je temeljito razoren i spaljen. Na dijelu antičkoga grada razvija se spontano i organski grad Senj. Svoj tipičan srednjovjekovni izgled, u kojem se ponegdje raspoznaju antičke tradicije, unatoč brojnim nasilnim i nenasilnim promjenama tijekom njegove hurbne prošlosti, sačuvao je do danas.

Rješavanje pitanja poleogeneze nekoga grada, odnosno postanka i razvitka od njegovih najstarijih početaka do potpunog oblikovanja kao urbanog središta,¹ u ovom slučaju antičke Senije (današnji grad Senj),² pretpostavlja poznavanje i uvažavanje više čimbenika koji su bili nužni i presudni za početak i urbani razvoj nekog naselja. Prije svih to je prirodni smještaj (zemljopisni položaj) koji, čvrsto povezan s morfoloijom terena te mogućnostima prometne povezanosti s drugim krajevima, stimulira svekoliki razvoj naselja u gospodarskom, upravnom i strateškom pogledu.

Na utoku Senjske drage, koja se kao razdjelnica duboko urezala između obronaka južne Kapele i Senjskog bila, u blizini dubokog morskog zaljeva razvija se početkom željeznog doba, ako ne već i ranije, prvo naselje, koje će najprije kao prapovijesna i rimska Senija, zatim kao srednjovjekovna Sena (*Sennia*, *Segnia*, *Signia*, *Scen*, *Zennya* i sl.) i sada kao grad Senj zadržati kontinuitet i značenje najvažnijeg središta ovog dijela naše obale sve do danas.

Premda veoma male i ograničene obradive površine ovoga prostora i bliže okolice nisu pogodovale razvoju poljoprivrede i stvaranju tržišnih viškova na kojima bi se temeljio razvoj naselja, držimo da su, uz mnogo bolje uvjete za stočarstvo i eksploataciju bogatih šuma, ovi ograničeni prirodni resursi ipak pružali kakve-takve uvjete za opstanak u nekim kriznim vremenima. Prirodni nedostatak ovog prostora jest svakako i njegova za mediteranske krajeve, oštra klima, koja se najbolje osjeća za zimskih dana kada kao posljedica strujanja toplih morskih i hladnih kontinentalnih zračnih masa puše glasovita senjska bura.³

¹ O procesu poleogeneze i urbanističkom razvoju ostalih antičkih središta na istočnoj obali Jadrana vidi M. S u i ć, *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb 1976.

² O spoznajama o urbanističkom razvoju rimske Senije do kojih je tijekom dugogodišnjih istraživanja grada Senja došla gospođa Melita Viličić vidi u: M. V i l i ć i ć, "Povijesna topografija Senja (I): Urbanistički odnos rimske Senije i srednjovjekovnog grada Senja" (dalje: "Urbanistički odnos rimske Senije ..."), *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 17-33. i M. V i l i ć i ć, "Povijesna topografija III - urbanistički tragovi rimske Senije" (dalje: "Urbanistički tragovi rimske Senije"), *Senjski zbornik* (dalje: *Senj. zb.*), 15, Senj 1988, str. 65-70. Gđa M. Viličić prva je uočila tragove rimskog urbanizma u izgledu srednjovjekovnoga i današnjeg Senja u pojedinim dijelovima. Odredila je i osnove urbanističkog razvoja te na temelju arheoloških nalaza urbanu površinu rimske Senije. Na njenim pravilnim postavkama dijelom se temelji i ovaj rad u koji se unose daljnje razrade problema i mišljenja o poleogenezi i urbanističkom razvoju rimske Senije.

³ Drži se da je u prošlosti zbog bujne vegetacije i šuma ovaj prirodni fenomen bio mnogo manje izražen pa su tada možda klimatske prilike bile pogodnije nego danas.

Spomenute prirodne nedostatke uvelike je nadomjestio zemljopisni položaj.⁴ Naime, smještaj podno najnižeg planinskog prijevoja Vratnik (698 m n.v.),⁵ kojim je od davnina prolazio najkraći prirodni put od mora prema unutrašnjosti kontinenta, i obrnuto, i pogodna luka, osigurali su da se na ovom mjestu razvije glavno prometno, trgovačko, gospodarsko i strateško središte ovog dijela istočne obale Jadrana i bliže unutrašnjosti. Iz rečenoga jasno je da su za razvoj i važnost naselja na prostoru današnjeg Senja mnogo važniji vanjski čimbenici (društveno-političke i gospodarske prilike u unutrašnjosti) od onih lokalnih. Stoga su i razumljive one velike oscilacije važnosti grada Senja koje su se smjenjivale tijekom bogate i burne povijesti, od najvažnije luke i grada na sjevernom Jadranu do isključivo i samo lokalne.

Zahvaljujući navedenim čimbenicima početkom željeznog doba razvija se na brdu Kuk gradinsko naselje⁶ koje zasigurno postaje *civitas* - gospodarsko, upravno, vjersko i strateško središte svoje teritorijalne zajednice. Kuk (prilog III - A, T. I, 1-2) je brdo čiji vrh doseže 144 m nadmorske visine i koji svojom morfologijom pruža najbolje uvjete za organizaciju željeznodobnog naselja u okolici. Dakako da su bile potrebite i određene prilagodbe koje se i danas vide. Glavni uvjet uopće za podizanje nekog željeznodobnog naselja jest sigurnost stanovnika, njihova dobra obrana u slučaju opasnosti. Stoga se i na Kuku, gdje strmina obronaka i otežani pristup nisu dovoljna prirodna obrana, podižu na određenim mjestima potezi suhozidnih bedema, koji stanovnicima jamče dovoljnu sigurnost i ujedno određuju oblikovanje naselja. Premda nepostojeći geodetski snimak ili tlocrt, brojnost suhozida, koji su se kao granice privatnog zemljišta namnožili tijekom prošlosti na obroncima i u podnožju Kuka, na pojedinim mjestima znatno narasla vegetacija, k tomu u posljednje vrijeme i veća stambena izgradnja, otežavaju utvrđivanje naselja u cjelini, na temelju današnjeg stanja ipak se pri vrhu dadu raspoznati obrisi naselja. Sam vrh (akropola) opasan je snažnim suhozidnim bedemom, i kako se pretpostavlja zbog nalaza keramike, bio je to neki kulturni prostor i glavno obrambeno središte zajednice (T. II, 1-2). Treba kazati da je strateška uloga pojačana činjenicom da je vrh Kuka i vrlo dobro motrilište koje je nekim

⁴ O zemljopisnom položaju vidi V. R o g i ć, "Položaj Senja i gravitacija", *Senj. zb.*, 1, Senj 1965, str. 7-11.

⁵ Važnost prijevoja Vratnik ogleda se u činjenici što preko njega vodi najkraći prirodni put koji spaja unutrašnjost kontinenta s morskom obalom. Osim toga prijevoj Vratnik sa svojih 698 m n.v. je i najniži prijevoj preko planinske barijere u zaleđu Kvarnerskog zaljeva i Hrvatskog primorja. Svi ostali putovi ka unutrašnjosti, uključujući i današnje suvremene prometnice, moraju svladati i veće uspone i veće visine drugih prijevoja. U rimsko doba preko prijevoja Vratnik prelazila je magistralna cesta *Aquileia - Salona* s trasom *Senia (Senj) - Vratnik - Avendo (Brlag) - Arupium (Prozor) - Epidotium (Kvarter) - Ausancalio (Medak) - Sv. Rok - Mali Hulan* i dalje *via Iader* ili *via Salona*. Druga važna rimska cesta, koja je malo dalje Vratnika skretala prema sjeveru, imala je trasu *Senia (Senj) - Vratnik - Monetium (Brinje) - Metulum (Josipdol ili Čakovec) - Siscia (Sisak)*. Prometnu važnost prijevoj Vratnik zadržava i dalje kroz srednji vijek (cesta *via regis, via magna, via publica*) sve do danas, kada se u domovinskom ratu ponovno pokazala njegova velika prometna i strateška važnost. V. R o g i ć, "Položaj Senja i gravitacija", *Senj. zb.*, 1, Senj 1965, str. 7-8; S. S z a v i t z - N o s s a n, "Ceste Karlovac - Senj od najstarijih vremena do sredine 19. stoljeća", *Senj. zb.*, 4, Senj 1970, str. 127-167.

⁶ Kratak opis ovog gradinskog naselja vidu u A. G l a v i ć i ć, "Arheološki nalazi u Senju i okolici (I)" (dalje: "Arheološki nalazi ... I"), *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 391.

sustavima dojava moglo biti povezano s drugim naseljima. Akropola je terasasto uređena. Iskoristio se kamen živac i gdje je bilo potrebno kamenim podzidima stvoreno je 5-6 terasica koje prate liniju bedema.⁷

Prostorna podjela naselja podno akropole bila je izvršena slabijim suhozidnim bedemima ali se bez detaljnog geodetskog snimka ne mogu utvrditi odnosi. Njihova krivudavost, uzrokovana prirodom terena, ne pokazuje pravilnost, a dodatnu zbrku čine kasnije suhozidne međe posjeda koji su se obrađivali. Stoga je teško uočiti povezanost, ali splet zidova u blizini bedemom osiguranog središnjeg dijela naselja ukazuje da je bila izvršena podjela i po dužini i po širini naselja (T. III, 1-2). Moguće su dva okomita suhozida u odnosu na akropolu ostatak izvršene radialne povezanosti među terasama naselja.

I dok je morfologija terena diktirala pružanje linije bedema, klimatski i drugi čimbenici određivali su organizaciju naselja i način života. Manje strmi, zaštićeniji od vjetera i izloženi cjelodnevnoj sunčevoj blagodati, što nije mala pogodnost osobito za hladnih burnih dana, bez sumnje su prikladniji za stanovanje jugozapadni i zapadni obronci brda. Na njima su podizani objekti za stanovanje. Koliko se moglo prosuditi, radi se o manjim pačetvorinama postavljenim tako da jednu ili dvije strane objekta zatvaraju prilagođeni kamen živac ili tu ulogu vrši bedem. Nalaze se na terasama i teško su prepoznatljivi na terenu. Ponegdje se dadu raspoznati po zaravnjenom kamenu živcu visine i do 2 m, dok su im suhozidi koji su činili ostale stranice razneseni ili urušeni u prostor nekadašnjeg objekta. Urušavanje je redovita pojava uz bedeme pa se na pojedinim potezima bedema uopće ne mogu primijetiti tragovi njihova postojanja. Koliko se naselje pružalo obroncima prema dnu brda, ne može se utvrditi.

Ostale dijelove naselja koji su neprikladniji za stanovanje možemo pretpostaviti kao mjesta namijenjena čuvanju stoke, i to vjerojatno samo u slučaju kakve opasnosti. Jer, mnogo bolje uvjete za čuvanje stoke pružale su dvije jaruge sa sjeverne i istočne strane Kuka, u kojima su i danas vidljivi ostaci suhozida, pregradnji za torove ali i dobro građenih pačetvorinskih objekata. U njima je vidljiva regulacija bujica koje su tekle za većih kiša (vododerine ograđene suhozidima) a na pojedinim mjestima čak i kaptaža

Bujice su na svom isteku taložile zemlju toliko potrebnu za sadnju i uzgoj određenih poljoprivrednih kultura. Na taj su način i nastali današnji plodni vrtovi podno Kuka (lokalni nazivi: kod Kasarne, uz Višala). Svakako, u ovom su pogledu značajnije naplavine bujičnog senjskog "potoka" (Torrente) koje su se taložile uz korito prema morskom zaljevu. Tako je priroda na ovom kršnom i nezgodnom terenu stvorila neki poljoprivredni minimum koji je ipak davao određenu sigurnost stanovništvu Kuka te se pobrinula i za onaj ovdje rijetki i neprocjenjivi faktor bez kojega nema života, a to je voda. Više izvora vode u Senjskoj dragi prirodnim putem dolazilo je svojim koritom do mora. Uz neke druge izvore u okolici, napravljene lokve i bunare, osiguravao je ovaj stalni tok senjskog "potoka" dovoljno pitke vode i u najsušnijim razdobljima.

⁷ U drugom svjetskom ratu ovaj je prostor korišten u vojne svrhe (ukopani su ili izgrađeni bunker, zakloništa i drugi manji objekti), što je dodatna teškoća u uočavanju organizacije ovoga dijela gradinskog naselja.

Podno gradinskog naselja vjerojatno se razvija podgrađe (*suburbium*), a uz korito "potoka" i prema morskom zaljevu na ravničastom terenu trgovište prapovijesne Senije kao temelj njezina prosperiteta i velike važnosti. Na tom mjestu spoja jednako važne kopnene i morske komunikacije odvijala se razgranata trgovina, susretale su se različite kulture i različiti njihovi etnički nositelji.⁸ Upravo prostor u blizini tadašnjeg morskog zaljeva, današnji obližnji prostor početka Setališta S. S. Kranjčevića (stariji naziv Štela), mjesto je na kojem treba tražiti i početke razvoja rimske Senije, najprije kao emporija italjskih trgovaca, a zatim i rimskoga grada u pravom smislu te riječi.

Kada uzmemo u obzir spomenuta prirodna svojstva ovoga područja i udružimo ih s izvanrednim prometnim, trgovačkim i strateškim značenjem koji proizlaze iz zemljopisnog položaja, čini se kao da je baš ovo mjesto bilo predodređeno za razvoj najznačajnijeg urbanog središta ovog dijela jadranske obale kroz sve vrijeme njegova trajanja.

Opisana prapovijesna Senija imala je sve glavne odlike protourbanog naselja (bedemi, prostorna podjela naselja, kulni prostor, podgrađe s trgovištem, središte autohtone zajednice), koje je svoj gospodarski probitak temeljilo na izvanrednom prometnom i strateškom položaju koji su poticali razvoj trgovine. Tako su se već u predrimsko doba stekli svi uvjeti da se u novim društveno-političkim i gospodarskim prilikama Senija razvije u pravo urbano središte sa svim karakteristikama rimskoga grada i postane glavno žarište romanizacije ovog dijela obale i obližnje prekovelebitske unutrašnjosti.

Zbog razgranate trgovine i dobre luke stanovnici prapovijesne Senije dolaze u dodir s drugim kulturama i narodima na Jadranskom moru i Mediteranu.⁹ Već vrlo rano, a sigurno od 4. i 3. st. prije Krista, ovdje u zavidnom broju dolaze strani brodovi. Značenje luke znano je i grčkim moreplovcima, pa se pretpostavlja da se *Atteinites* u Pseudo-Skilakovu *Periplu* odnosi na prapovijesnu Seniju. To je vrijeme kada trebamo tražiti začetke izvangradinske Senije.

Značenje luke i trgovišta uzrokuje i postupnu infiltraciju stranih trgovaca i poduzetnika, koji ili djeluju i žive zajedno s domaćim stanovništvom ili uređuju svoje trgovište u blizini. Infiltracija postaje osobito jaka nakon osnivanja kolonije rimskih građana u Akvileji godine 181. prije Krista kada, uz Kvarnerske otoke koji su bili nešto ranije uključeni, podvelebitski prostor ulazi u interesnu sferu Rimljana.¹⁰ Novi došljaci većinom su trgovci i poduzetnici iz sjeverne Italije, koji

⁸ Razgranatu trgovinu dokazuju i nalazi novca. Tako su pronađene dvije barbarske imitacije srebrnog novca Filipa Makedonskog (359-336. prije Krista) i dva brončana novca Kartuge (3. st. prije Krista) na južnom obronku gradinskog naselja Kuk, brončani novac italjskog grada Teate (*Chieti*) iz godine 217. prije Krista i numidski novac (148-118. prije Krista) na brdu Nehaj, novac Apollonije i Dirahija, te više nalaza rimskih republikanskih i familijarnih novaca. Usp. Z. D u k a t - A. G l a v i č i ć, "Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice (I)", *Senj. zb.*, 6, Senj 1975, str. 170-172.

⁹ Namjerno koristimo izraz "stanovnici prapovijesne Senije" jer im na temelju dosadašnjeg stupnja istraživanja još nismo u mogućnosti odrediti narodnosnu (liburnsku ili japodsku) pripadnost.

¹⁰ O procesu romanizacije Senije i drugih antičkih središta podno Velebita te dosadašnjim spoznajama o njihovoj važnosti i životu u njima tijekom antike vidi M. Z a n i n o v i ć, "Antička naselja ispod Velebita", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 187-196; I s t i,

zbog ranijih veza nisu potpuno nepoznati. Zahvaljujući tome moguć je miran suživot i poslovna suradnja od koje posebne koristi ima domaći vladajući sloj koji sticanjem materijalnih bogatstava i prihvaćanjem dostignuća tadašnje rimske civilizacije postaje ovdje njihov glavni oslonac i širitelj. Proces infiltriranja i stvaranje nekog "novog" naselja ("novog" jer ne znamo kakvi su bili odnosi s ranijim trgovištem) sigurno nije bio brz, ali je zato sigurno da rimska vlast u Seniji ima jako uporište u svom italskom življu i blagonaklonom domaćem stanovništvu. Može se pretpostaviti da je Senija već tada mogla poslužiti kao neko uporište u rimskim vojnama protiv Japoda. Kada je godine 35. prije Krista Oktavijan krenuo u pokoravanje ratobornih Japoda i drugih ilirskih plemena u unutrašnjosti, Senija je vjerojatno pravo antičko središte, čiju vlast čine doseljeni Italici i domaći povlašteni romanizirani sloj, s učinjenim glavnim elementima rimskog grada, prije svih misli se na bedeme. Iz tih razloga u doba Augusta i u formalnom i u stvarnom pogledu dobiva svoju samoupravu u obliku municipija rimskih građana (*municipium civium Romanorum*). U trenutku kada se ovdje formira jako rimsko središte i osobito od trenutka kada dobiva municipalitet,¹¹ Senija iz strateških, prometnih i gospodarskih razloga uzima primat otočnim središtima (*Arba, Curicum, Apsorus*) i postaje glavnim rimskim središtem šireg prostora kroz cijelo vrijeme trajanja rimske dominacije, odnosno do kraja antike i početka srednjeg vijeka.

Već prvi doseljeni Italici donose i novu urbanu kulturu življenja koju, zbog već poodmaklog procesa urbanizacije i posjedovanja glavnih urbanih karakteristika, spremno dočekuje i prihvaća domaće stanovništvo. Rimska se Senija prema novim kriterijima razvija na novom mjestu. Gradinsko naselje postupno odumire, a život se seli u blizinu luke, koja će uz morfologiju terena i diktirati osnove organizacije rimske Senije.

Budući da je očito da se rimsko naselje oblikuje na potpuno drugoj lokaciji i položaju od gradinskog naselja, premda ne znamo u kakvom se odnosu nalazilo s ranijim trgovištem, možemo pretpostaviti da je to novo naselje podignuto prema temeljnim načelima rimske urbanistike uz moguće odstupanje koje je u planiranju uvjetovala morfologija ne baš ravničastog terena. To ćemo nastojati i dokazati.

I dok su kod predurbane i protourbane Senije glavne odrednice gradinskog naselja bile u svezi s geomorfologijom brda Kuk, a razvoj naselja je bio organski, za novo naselje od presudne je važnosti bila luka, tj. njen operativni dio, koji je davao osnovne smjernice izgradnje i organizacije rimske Senije. Drugi presudni čimbenik bile su komunikacije, odnosno ceste koje su išle priobaljem u pravcu Tarsatike i starom prirodnom trasom uz Senjsku dragu do velebitskog prijevoja Vratnik i dalje u unutrašnjost zemlje.

¹¹ "Stanovništvo velebitskog podgorja u antici", *Senj. zb.*, 10-11, Senj 1984, str. 29-40; M. Glavičić, "Željeznodobna i antička naselja podno Velebita", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31(18), Zadar 1993, str. 97-119.

¹¹ Važnost Senije očituje se u spominjanju njena imena u antičkim pisanim izvorima. Spominje je pri nabranjanju liburnskih gradova Plinije Stariji, poznata je Klaudiju Ptolomeju, ucertana je u itinerarima rimskog doba, primjerice u tzv. Tabuli Peutingeriani, gdje je uz more Senija prikazana s dva tornja, a važnost luke naglašena s *por(tus) Senia*. U kasnijim izvorima spomenuta je u Gvidonovoj *Geografiji* i u *Kozmografiji* Anonima iz Ravene pri nabranjanju gradova u Liburniji kao *civitas Senia*.

Morski zaljev je znatno dublje ulazio u kopno i činio mnogo zaštićeniju luku od svih vjetrova nego što to pruža današnja luka (prilozi I i II). Ova tvrdnja sigurno je potvrđena izvedenim arheološkim i arhitektonskim istraživanjima dijelova srednjovjekovnih gradskih bedema i pri sanaciji objekata porušenih ili oštećenih bombardiranjem godine 1943.¹² Pouzdano je dokazano da je morski zaljev dopirao sve do otprilike prostora današnjih Velikih vrata i Travice (početak Šetališta S. S. Kranjčevića), tj. do mjesta za koje smo pretpostavili da je bilo operativna obala i trgovište gradinske Senije ili emporij prvih doseljenika. U smjeru SZ prostirao se dalje približno današnjom gradskom linijom uz Veliku placu (današnji Trg Cilnica), Samostan Sv. Franje (današnja zgrada Gradskog poglavarstva), Dvorac (današnji Trg Dvorac), Malu placu (današnji Frankopanski trg) gdje je na liniji Gradska vijećnica (iz 13. st.) - današnja Pekara, skretao prema sjeveru i dalje u blagom luku do predjela Sv. Ambroz (okvirno prostor oko današnje benzinske crpke). Takav morski zaljev sigurno nije cijelom svojom linijom prostiranja pružao jednake uvjete za razvoj luke. Prirodno je da je najbolje zaklonište bilo na onom mjestu gdje je zaljev najdublje ulazio u kopno. Uzevši u obzir i druge čimbenike (ušće bujičnog senjskog "potoka", potrebna dubina mora, najmanja izloženost vjetru) držimo da se operativna obala antičke Senije nalazila po prilici na potezu Velika vrata - Mala placa (Gradska vijećnica), odnosno da se protezala u smjeru SZ - JI. Određivanjem ove linije možemo dosta sigurno zaključiti da je pretpostavljeni morski zaljev činio granicu rimske Senije prema moru i operativnim dijelom, uz isto tako važne kopnene putove, uvjetovao smjer pružanja i planske organizacije koliko je to dopuštala priroda terena. Važan put, kasnija magistralna cesta *Aquileia - Tarsatica - Senia*, dolazio je do grada sa S ili SZ. Drugi, za vjekovni Senj neusporedivo važniji pravac uz Senjsku dragu do prijevoja Vratnik započinjao je negdje na JI strani. Kada bismo mogli točnije utvrditi mjesta njihova ulaska u grad, ili još bolje mjesto susreta ovih gradskih aorta, mnogo bi nam toga bilo olakšano. Izgled srednjovjekovnoga i poglavito današnjega Senja, uz još uvijek nedostatne arheološke izvore, onemogućavaju nas u iznošenju točnijih zaključaka ili smjelijih pretpostavaka. Ipak, uzevši u obzir smjer pružanja operativne obale, logični smjer ulaska ili izlaska važnih prometnica i uvažavajući morfološke osobitosti, možemo pretpostaviti da je glavni smjer prostiranja antičkog grada tekao linijom SZ - JI.

Zna se da je dobivanje municipaliteta bilo čvrsto povezano s posjedovanjem osnovnih urbanih elemenata koji su morali zadovoljavati minimum kolektivnih i individualnih interesa.¹³ A prvi među njima je sigurnost stanovnika. Zato je i Senija u još uvijek nemirnim vremenima konca 1. st. prije Krista i početka 1. st. poslije Krista morala imati fotifikacije čiji su bedemi i kule bili nužnost.¹⁴

¹² Korito senjskog "potoka" nanosilo je bujicama velike količine raznog materijala, čime je postojalo stalno naplavlivanje i prirodno smanjivanje morskog zaljeva. Ali i umjetno nasipavanje bilo je konstantno pa se na planovima grada Senja 16-19. st. može vrlo dobro pratiti smanjivanje prirodnog morskog zaljeva. A. G l a v i č i ć, "Kultumo-povijesni vodič po Senju", *Senj. zb.*, 1, Senj 1965, str. 300; M. V i l i č i ć, "Urbanistički odnos rimske Senije", *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 21-27.

¹³ M. S u i ć, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 12.

¹⁴ Koncem 1. st. prije Krista i početkom 1. st. poslije Krista još uvijek nije u potpunosti izvršena pacifikacija ilirskih plemena (Batonov ustanak 6-9. poslije Krista). Osim toga i

Nažalost, niti jedan arheološki izvor do danas nije potvrdio njihovo postojanje, a kada bismo makar parcijalno i približno mogli utvrditi duktus antičkih bedema mnoga bitna pitanja urbanizma rimske Senije bila bi jasnija. Epigrafički izvori iz obližnjih rimskih središta (*Curicum, Arba, Argyruntum, Iader*) govore o gradnji bedema i kula upravo nekako u vrijeme kada Senija postaje municipij.¹⁵ Štoviše, preostaci bedema uočeni su i dokumentirani nalazima u navedenim antičkim središtima.

Znamo da su fortifikacije kao najsolidnije konstrukcije najmanje podložne rušenju, za razliku od stambene arhitekture koja je znatno podložnija rušenju i razgradnji. Osim toga fortifikacije su i glavni atribut srednjovjekovnoga grada koji koristi zatečeno stanje, što se dobro očituje u spomenutim gradovima.¹⁶ Dugogodišnjim arhitektonskim istraživanjima i provedenim iskopavanjima niti na jednom dijelu senjskih srednjovjekovnih zidina nigdje nije uočen niti najmanji trag antičkog bedema.¹⁷ Ne možemo znati zašto do sada nemamo nikakva traga o antičkim bedemima. Potpuno uvjereni da je antička Senija imala svoje fortifikacije koje nisu odoljele barbarskim provalama i preživjele vrijeme seobe naroda i ranog srednjeg vijeka, možemo pretpostaviti da su se nalazile negdje dalje od duktausa srednjovjekovnih bedema jer, kako se pokazuje, urbani areal antičke Senije bio je veći od areala srednjovjekovnoga grada (vidi prilog I). Njihovom temeljitom razgradnjom dobiven je kasnije vrijedan materijal za gradnju nekih drugih gradskih objekata. U očekivanju nalaza koji će barem potvrditi postojanje bedema antičke Senije, zadržavamo se na izrečenim pretpostavkama.

U izravnoj svezi sa spomenutim bedemima su gradska vrata. Pretpostavljamo da su bila troja, i to morska vrata uz luku i trgovište, vrata na SZ strani grada (cesta za Tarsatiku - Akvileju) i vrata na JI strani grada (cesta prema prijevoju Vratnik). Točka spajanja komunikacija koje od vrata vode u grad, središte je grada (*umbilicus*), a smjer njihova pružanja, odnosno križanja pod pravim kutom, osnova je ortogonalnom ustroju naselja, uvažavajući konfiguraciju terena zbog koje je moglo doći do određenih manjih, a možda i većih, odstupanja na pojedinim dijelovima. Iz tog se razloga po pravilima rimskog urbanizma moglo uređiti možda jedino središte grada.

U nedostatku podataka koji bi nam mogli dati arheološki nalazi i arhitektonski snimci pokušat ćemo samo hipotetički odrediti čuva li neki prostor

gradovi podizani u vrijeme potpunog mira (tzv. *pax Romana*), kada nije prijetila nikakva stvarna opasnost, imali su svoje fortifikacije jer je njihovo postojanje jedan od najvažnijih atributa antičkoga grada.

¹⁵ J. M e d i n i, "Epigrafički podaci o municijacijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6, Zadar 1969, str. 48-50, 52-55.

¹⁶ Spomenutim antičkim središtima dodajemo i rimsku Tarsatiku, gdje su potvrđeni pojedini potezi antičkih bedema (izrađeni u nešto kasnijem razdoblju) koji su se mjestimično pojavili u supstrukciji srednjovjekovnih bedema. A. F a b e r - R. M a t e j č i ć, "Antička jezgra Rijeke", *Jadranski zbornik*, 7, Rijeka - Pula 1969, str. 317-318; R. M a t e j č i ć, *Kako čitati grad*, Rijeka 1989, str. 17-22.

¹⁷ O srednjovjekovnim bedemima grada Senja vidi M. V i l i č i ć, "Arhitektonski spomenici Senja", *Rad JAZU*, knj. 360, Zagreb 1971, str. 76-84; I s t a, "Utvrde grada Senja u doba senjskih uskoka", *Senj, zb.*, 8, Senj 1980, str. 335-342; I s t a, "Izgled Senja i senjskih zidina u doba uskoka", *Senj, zb.*, 15, Senj 1988, str. 77-90.

današnjega Senja tradicije rimskog urbanizma. Mjesto na kojemu ih možemo tražiti jedino je povijesna jezgra grada Senja, odnosno onaj njen dio koji se razvija na ranijoj površini antičkoga grada.¹⁸ Pri tome valja uvijek računati s činjenicom da se razvoj srednjovjekovnoga grada temelji na potpuno drugačijim principima od razvoja antičkoga grada, te da pravi razvoj srednjovjekovnoga grada Senja započinje tek u 12-13. st.¹⁹ Arhitektonskim istraživanjima utvrđeno je da je smještaj glavnih gradskih vrata bio veoma važan pri formiranju srednjovjekovnoga Senja.²⁰ Logično je pretpostaviti da je njihov smještaj u srednjovjekovnim bedemima bio odraz ranijih tradicija, odnosno da su smještene u približno istom smjeru iz kojega su do grada dolazile glavne antičke prometnice. Njihovom ubikacijom u srednjovjekovnim bedemima to je i potvrđeno, pa se pokazalo da je glavna komunikacija srednjovjekovnoga grada ona koja povezuje suprotne dijelove grada u smjeru SZ - JI. Na ovu gradsku transverzalu dolazila je iz pravca JZ okomita komunikacija od mora. Njihovim spojem kod Katedrale povezana su i dva važna gradska središta: Katedrala i Biskupija kao vjersko i Gradska vijećnica kao upravno središte.²¹ Znajući da je Katedrala izgrađena u neposrednoj blizini antičkog vjerskog središta i pretpostavljajući da su glavne srednjovjekovne komunikacije zadržale raniji smjer pružanja, zaključujemo da i središte antičkoga grada treba tražiti negdje na prostoru oko Katedrale. Promotrimo li pažljivo raspored današnjih ulica oko Katedrale, uočiti ćemo određenu pravilnost, osobito JI od njena svetišta, odnosno na prostoru današnje Široke kuntrade (prilog III - D) i Uskočke ulice. Pri tome moramo imati na umu da su određene nepravilnosti njihova smjera, krivudavost i nejednaka širina uzrokovane spontanom srednjovjekovnom izgradnjom ali i suvremenim arhitektonskim rješenjima. Uočenu pravilnost pokazuju današnje ulice P. Preradovića i I. Hreljanovića u smjeru SZ - JI i na njih okomita Ulica P. R. Vitezovića u smjeru SI - JZ. Koliko se ovdje doista radi o urbanističkim ostacima antike i zadržavanju smjernica pravilnoga geometrijskog ustroja antičke Senije u spontanom razvoju srednjovjekovnoga grada Senja, teško je pouzdano tvrditi bez provedenih arheoloških istraživanja, točnih snimaka i dobivenih odnosa srednjovjekovnih i današnjih objekata prema sačuvanim antičkim zidovima. Premda bi se uočena pravilnost na temelju izrečenih pretpostavaka mogla činiti samo zanimljivom i slučajnom, koncentracija i vrsta arheoloških nalaza oko Katedrale i JI od njena svetišta, o kojoj će dalje biti riječ (prilog III, 3-10),

¹⁸ O odnosu urbanog areala antičke Senije prema urbanom arealu srednjovjekovnog Senja bit će govora malo kasnije. O tome vidi M. V i l i č i ć, "Urbanistički odnos rimske Senije...", *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 17-33, poglavito sl. 17.

¹⁹ O principima srednjovjekovne gradogradnje i čimbenicima koji su uvjetovali oblikovanje srednjovjekovnoga grada, napose o urbanističkom razvoju Senja, vidi M. V i l i č i ć, "Povijesno-urbanistički razvoj Senja", *Senj. zb.*, 1, Senj 1965, str. 94-110; I s t a, "Arhitektonski spomenici Senja", *Rad JAZU*, knj. 360, Zagreb 1971, str. 65-72; I s t a, "Urbanistički tragovi rimske Senije", *Senj. zb.*, 15, Senj 1988, str. 66-68; I s t a, "Gradska vrata i urbanističko formiranje drvnog Senja", *Senj. zb.*, 17, Senj 1990, str. 203-234.

²⁰ M. V i l i č i ć, "Gradska vrata i urbanističko formiranje drvnog Senja", *Senj. zb.*, 17, Senj 1990, str. 203-234.

²¹ Treće središte grada bio je gradski kaštel. Predstavljao je vojno središte grada te je uz Katedralu, Gradska vijećnicu i glavna gradska vrata predstavljao jedan od osnova urbanističkog formiranja srednjovjekovnog Senja. O tome vidi M. V i l i č i ć, "Arhitektonski spomenici Senja", *Rad JAZU*, knj. 360, Zagreb 1971, str. 84-88.

pokazuju da bi se ovdje negdje doista moglo nalaziti središte antičkoga grada.²² Stoga pozornost budućih istraživanja mora biti usmjerena i na rješavanje spomenute problematike.

Pružanje komunikacija u pravcu SZ - JI (linija pružanja operativne obale u antičko doba i gradska transverzala koja je povezivala magistralne ceste) možemo odrediti kao gradski dekumano, a komunikacije okomite na spomenuti smjer, tj. one u pravcu SI - JZ kao gradski kardo. Ne možemo točno reći je li koja od današnjih ulica *cardo maximus* ili *decumanus maximus*, ali sve upućuje da su se upravo ovdje negdje sjekli i tvorili *umbilicus urbis Seniae*.

Arheološki nalazi dokazuju da su se u rimskoj Seniji od javnih i kulturnih objekata nalazili kurija, kupalište te hramovi i svetišta Dijane, *Magnae Matris*, *Libera* i *Serapisa*. Od spomenutih objekata točno su ubicirani kupalište na prostoru Štele (današnja zgrada Osnovne škole) i hram Velike Majke Bogova s istočne strane Katedrale.

Natpis sa spomenom kurije, svjedočanstvo municipalnog statusa, pronađen je godine 1971. u Ulici I. Hreljanovića na Širokoj kuntradi (prilog II, 7).²³ Kurija, kao sastajalište gradskog vijeća dekuriona, i bazilika redovite su gradnje uz forum antičkoga grada. Dobili smo dakle potvrdu za valjanost pretpostavke za određivanje gradske dominante. I sam toponim možda čuva u sebi svoje izvorno značenje. Prema Skoku,²⁴ *kuntrada* znači kraj, okolica i ulica. Dodamo li ovome značenju pridjev "široka", dobivamo isto ili slično značenje sačuvano u imenu zadarske Široke ulice (*Calle larga*) koja je određena kao *decumanus maximus* antičkog Zadra. Dakle i toponimija upozorava da se na ovom prostoru moglo nalaziti gradsko središte s forumom, kurijom i bazilikom. Krenemo li dalje držeći se analogija u drugim antičkim središtima i vjerojatne planske izgradnje antičke Senije barem u središnjem gradskom prostoru, zbog većeg broja doseljenih Italika moramo pretpostaviti i postojanje kapitolijskog hrama posvećenog Jupiteru, Junoni i Minervi.

Iz vremena rimske Senije postoje i tri natpisa na kojima su zabilježena imena svećenika zaduženih za štovanje carskoga kulta.²⁵ Dva puta zabilježeni kao

²² Rušenje rimske Senije i drugačija organizacija srednjovjekovnoga grada uništili su antičku urbanističku shemu kojoj na ovom prostoru ipak naslućujemo obrise.

²³ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (V)" (dalje: "Arheološki nalazi ... V"), *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 63-65. Postojanje kurije, sjedišta gradskog vijeća, potvrđuju i natpisi (*CIL III 3016* i *CIL III 3017*) sa spomenom dekuriona Senije i možda kratica na četverouglatom stupu (*CIL III 10053* - danas izgubljeno), koju možemo razriješiti *d(ecreto) d(ecurionum)*.

²⁴ P. S k o k, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, knj. 2, Zagreb 1972, str. 141.

²⁵ *L(ucio) Aurelio / L(ucii) L(iberto) Victori / domo Aeque / Aug(ustal) et Seniae / sac(erdoti) pri(mo) corp(or)is / augustalium / ornat(o) ornam(ent)is decurionalib(us) / pleb(s) Seniensium / aere conlato / cur(ante) Aur(elio) Secund(o), CIL III 3016.*

L(ucio) Valerio / Agathopo / aug(ustali) huic ordo / Seniensium / ornament(a) decur(ionalis) / primo decrevit / Valeria Montana / coniug(i) opt(imo) / l(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum), CIL III 3017.

Lib(ero) Pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) Liburnor(um) immemor(iam) Gaviae L(ucii) ff(iliae) Maximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) Libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a salo restituit, B. G a b r i č e v i ć, "Une

augustali s potvrdom postojanja udruge augustala (*ordo i corpus augustalium*) i jednom u obliku *sacerdos Liburnorum*, pokazuju da su to imućne osobe čijim se sredstvima uređuju ili podižu objekti u gradu. *L. Gavius Optatus sacerdos Liburnorum* (um) uređio je trošno Liberovo svetište. U čast Lucija Valerija Agathopa (*CIL III 3017*) postavljeno je (natpis) ili podignuto nešto na mjestu koje je određeno naredbom dekuriona. Natpis je nađen u Crkvi Sv. Ivana Krstitelja (neposredna blizina pretpostavljenog središta), gdje je vjerojatno bio sekundarno upotrijebljen kao spolija (prilog II, 9). Veoma je značajan natpis *CIL III 3016* pronađen u Crkvi Sv. Kuzme i Damjana, čija nam je lokacija ostala nepoznata. Na monumentalnom spomeniku zabilježeno je da je Luciju Aureliju Viktoru, oslobođeniku, augustalu i dekurionu, puk Senije (*plebs seniensium*), sakupiviši novac (*aere conlato*), brigom Aurelija Sekunda, podigao ili postavio nešto za zasluge i u počast. Dio spomenika s tri posljednja retka natpisa pronađen je kasnije u Crkvi Sv. Franje (prilog II, 10). Natpisi iz Senja potvrđuju se poznate činjenice da su se augustali, kao imućne osobe nižeg podrijetla nakon što su se iskazali pri obavljanju nižih svećeničkih dužnosti, istaknuli (neki i posebno zadužili svoje sugrađane) na novim najvišim dužnostima gradske uprave. Zbog karaktera carskog kulta držimo središte grada najprimjerenijim mjestom njegova štovanja, pa prema tome i djelovanje svećenika carskoga kulta vezujemo uz samo središte grada, odnosno forum s kapitolijem.

S prostora Široke kuntrade potječe i zanimljiv nalaz osam predmeta različitih veličina izrađenih od sivog vapnenca (prilog II, 8; T. IV, 1-4). Namjena im nije utvrđena, a njihovi oblici ovisno o kutu gledanja bude različite asocijacije. Glačanjem fino zaravnjena površina te plitko klesanje udubina kojima se naglašavaju detalji i oblici odbacuju mogućnost pretpostavke da su djelo prirode. Pronađeni su u recentnom zidu kao spolije, a njihovu sekundarnu uporabu potvrđuju tragovi žbuke. Lomovi na njima sugeriraju nasilno razbijanje, a međusobno se ne mogu povezati. Danas se nalaze u lapidariju Gradskog muzeja Senj i ovo je njihov prvi spomen u stručnoj literaturi. Zbog mjesta nalaza dovodimo ih u vezu s antičkim formom, s pretpostavkom da su mogli stajati samostalno u prostoru ili su bili dio nekog monumentalnog spomenika ili kompozicije u ovom dijelu antičke Senije.

Nalazi dvaju posvetnih natpisa božici Dijani²⁶ te prema najnovijem mišljenju glave iste božice,²⁷ dokazuju da je ovdje bio i hram posvećen Dijani (prilog II, 1, 4, 9). Za ubikaciju njena hrama važno je mišljenje po kojem je u Senji moglo doći do određenog sinkretizma kulta Dijane i metroačkog kulta.²⁸ Naime, arheološkim istraživanjima 1949. i 1950. sigurno je nalazima tipične

inscription inédite provenant de Senia" (dalje: "Une inscription inédite ..."), *Archeologia jugoslavica* (dalje: *AJ*), 2, Beograd 1956, str. 53.

²⁶ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 407; I s t i, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)" (dalje: "Arheološki nalazi ... II"), *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 29-30; M. Z a n i n o v i ć, "Kult božice Dijane u Senji", *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 43-52.

²⁷ N. C a m b i, "Bilješke uz kipove Kibeke (Magna Mater) iz Senja" (dalje: "Bilješke uz kipove Kibeke..."), *Senj. zb.*, 20, Senj 1993, str. 36-37.

²⁸ N. C a m b i, *nav. dj.*, str. 36.

rimske arhitekture s mozaikom i dvaju posvetnih natpisa potvrđen metroon (svetište *Magnae Matris*) uz svetište današnje Katedrale Sv. Marije (prilog II, 5).²⁹ Kao spolija tada je pronađena i glava božice koja je pogrešno pripisana Velikoj Majci Bogova.³⁰ Arheološkim istraživanjem 1967. nešto južnije od ranije istraženog prostora pronađena je i druga skulptura *Magnae Matris* (prilog II, 6), ugrađena kao spolija s drugim arhitektonskim ukrasnim dijelovima antičke provenijencije u srednjovjekovnom zidu, i antički zidovi koji dokazuju opravdanost zaključka da se iza svetišta Katedrale nalazio važan sklop kulturnih građevina među kojima je sigurno ubiciran hram Velike Majke Bogova (prilog II - D).³¹

Neuobičajeni prikaz božice koja sjedi na stijeni gdje su u prirodnom ambijentu prikazane životinje (bik koji brsti grm, ovce, divovjarac, lav) objašnjava se kao mogući sinkretizam Kibeke i Dijane.³² Glava božice Dijane, pronađena na ovom mjestu uz nedaleko pronađene sekundarno upotrijebljene posvetne natpise, i mogući sinkretizam s Kibelom činjenice su koje jasno pokazuju da se negdje ovdje uz gradsko središte nalazio i hram Dijane, čiji prostorni odnos s metroonom ne možemo odrediti.

B. Gabričević pretpostavlja na ovom mjestu i postojanje svetišta boga Libera.³³ Nalaz dijelova mramorne skulpture s ikonografskim atributima boga Libera na prostoru Štele (današnja zgrada Osnovne škole), gdje su bili bačeni u vodospremu antičkog kupališta,³⁴ određuju drugu i vjerojatniju lokaciju kojoj u prilog ide i mjesto nalaza natpisa posvećenog Liberu.³⁵ Trošno svetište s inventarom dao je popraviti Lucije Gavije Optal u čast svoje majke, koja je mogla imati nekih zasluga u promicanju kulta Libera u Seniji, ostavljajući tako podatak o svojoj munificijenci, a nama potvrdu o postojanju svetišta boga Libera.

Na temelju nalaza male skulpture s posvetnim natpisom (*CIL III 15092*) možemo pretpostaviti i postojanje nekog manjeg svetišta, posvećenog bogu Serapisu.³⁶ Zbog značajnog broja Orijentalaca među stanovništvom Senije i

²⁹ Godine 1938. na istom prostoru nađen je donji dio skulpture *Magnae Matris*. I. D e g m e d ž i ć, "Arheološka istraživanja u Senju" (dalje: "Arheološka istraživanja ..."), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*), 53, Split 1952, str. 251.

³⁰ I. D e g m e d ž i ć, *nav. dj.*, str. 254.

³¹ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 22-24. O nalazima vidi i J. M e d i n i, "Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique", *Hommages a Maarten J. Vermaseren*, vol. 2, Leiden 1978, str. 734-741. (Isti rad, preveden na hrvatski jezik, objavljen je u znanstvenom časopisu *Senjski zbornik*: J. M e d i n i, "Kult Kibeke u antičkoj Liburniji", *Senj. zb.*, 20, Senj 1993, str. 3-7)

³² N. C a m b i, "Bilješke uz kipove Kibeke...", *Senj. zb.*, 20, Senj 1993, str. 36.

³³ B. G a b r i č e v i ć, "Une inscription inédite...", *AI*, 2, Beograd 1956, str. 56.

³⁴ A. G l a v i č i ć, "Izvještaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine" (dalje: "Izvještaj arheološkog iskapanja na Šteli..."), *Senj. zb.*, 5, Senj 1973, str. 457, 462-464.

³⁵ Ploča od žućkastog vapnenca, na kojoj je unutar tabule ansate uklesan natpis posvećen bogu Liberu (usp. bilješku 25), pronađena je godine 1913. kao pokrov groba nekropole u Čopićevoj naselju. (J. K l e m e n c, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj, Zagreb 1940, str. 5) Prostorna udaljenost između mjesta nalaza kipa na Šteli i posvetnog natpisa sekundarno upotrijebljenog na nekropoli u Čopićevoj naselju znatno je manja nego udaljenosti između pretpostavljenog mjesta svetišta boga Libera kod današnje Katedrale i mjesta nalaza natpisa.

³⁶ J. B r u n š m i d, "Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, II" (dalje: "Arheološke bilješke..."), *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* (dalje: *VHAD*), n.s., sv. 3,

utvrđenog svetišta boga Mitre na Vratniku gdje se nalazila carinska postaja, vjerojatno je i u Seniji postojala organizirana mitraistička zajednica, koja je svoje mistične obrede i štovanje Nepobjedivog Mitre vršila na nekom mjestu u antičkom gradu.

Natpis *CIL* III 10054 izvješćuje nas da je u Seniji postojalo i kupalište (*balneum*), čija je funkcija u javnom životu antičkoga grada bila veoma važna.³⁷ Arheološkim istraživanjem na prostoru Štele (prilog III - C) izvršena je i njegova točna ubikacija, odnosno kupalište s pomoćnim prostorijama i pet otkrivenih vodosprema antičke Senije nalazi se ispod zgrade današnje Osnovne škole S. S. Kranjčevića (prilog II - G), a ostaci zidova kupališta vidljivi su i danas u podrumskim prostorijama škole.³⁸ Zidovi kupališta rađeni su po propisanim pravilima za gradnju takvih objekata,³⁹ a za nas je u ovom trenutku najvažnija njihova orijentacija u pravcu SZ - JI, odnosno SI - JZ, jer se sijeku pod pravim kutom.⁴⁰ Nedvojbeno je da su zidovi ovog javnog objekta bili prostorno prilagođeni svojoj okolici, odnosno da su pratili zadanu i plansku shemu urbanističkog razvoja koja se, uz moguća odstupanja, uzima u obzir i na ovom, udaljenijem od pretpostavljenoga gradskog središta, mjestu rimske Senije. Lokacija kupališta je logična. Nalazi se u blizini stalnog toka vode pa možemo pretpostaviti da je, uz dokumentirane vodospreme, određenim tehničkim rješenjem voda dolazila i u samo kupalište. Kupalište je u 3. st. bilo u prilično lošem stanju i zahtijevalo je popravak za koji je sredstva dao, iz nama nepoznatih razloga, Lucije Domicije Galikan Papinijan, čije je namjesništvo u rimskoj pokrajini Dalmaciji određeno godinama 239-241.⁴¹

Prostor antičkoga grada dokumentiraju nalazi arhitekture i arhitektonske plastike koje možemo pratiti od predjela bivše pilane Olivieri - DIP "Nehaj" (prilog III, F) kao SZ granice do predjela Sv. Petar (prilog III, B) kao JI granice antičkoga grada. SI granicu čini bi linija Lopica - Varoš - bivša kuća Tauzani (prilog III, G - H - I) uz današnju Staru cestu. Na JZ prirodnu granicu čine pretpostavljena linija tadašnjega morskog zaljeva i korito senjskog "potoka" (prilog I).⁴² Iz priloženoga plana vidi se da je urbana površina antičke Senije veća

Zagreb 1898, str. 173; A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... V", *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 66-68.

³⁷ Š. L j u b i ć, "Natpisi", *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 1/1879, Zagreb 1879, str. 21; J. B r u n š m i d, "Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu", *VHAD*, n.s., sv. 9, Zagreb 1907, str. 174, br. 293.

³⁸ A. G l a v i č i ć, "Izvještaj arheoloških istraživanja na Šteli...", *Senj. zb.*, 5, Senj 1973, str. 447-464; I s t i, "Arheološki nalazi iz Senja (IV)" (dalje: "Arheološki nalazi ... IV"), *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 175-177.

³⁹ O detaljima izvedbe vidi A. G l a v i č i ć, "Izvještaj arheološkog iskapanja na Šteli...", *Senj. zb.*, 5, Senj 1975, str. 454, 457, 459-460.

⁴⁰ A. G l a v i č i ć, *nav. dj.*, str. 454, 459-460.

⁴¹ A. J a g e n t e u f e l, "Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von August bis Diokletian", *Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung, 12, Wien 1958, str. 94.

⁴² O nalazima arhitekture na rubnim dijelovima antičke Senije vidi J. K l e m e n c, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj, Zagreb 1940, str. 2-3; V. K r a j a č, "Mozaik ispod pilane", *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, god. 10, br. 2, Zagreb 1961, str. 40-42; A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966,

od površine srednjovjekovnog Senja omeđenog bedemima i kulama. Izduženi oblik uvjetovan je linijom pružanja morskog obale, smjerom glavnih komunikacija (magistralnih cesta) te konfiguracijom terena, koja je ipak koliko-toliko ravničasta i pogodnija za planiranje naselja od obronaka brda koji se dotiču grada na njegovom SI dijelu.⁴³

Ostaci rimske arhitekture otkriveni su i u preostalim dijelovima urbanog areala antičke Senije.⁴⁴ Budući da nemamo njihove geodetske snimke, a ponekad se radi i o skromnim ostacima koji mogu pripadati i kasnijim razdobljima, možemo navesti samo neke njihove opće značajke. Antički zidovi rađeni su tehnikom uslojavanja manje ili više pravilnog ili nepravilnog kamenja (primjetna tendencija vodoravnog uslojavanja) u žbuku načinjenu od vapna s primjesom pijeska ili keramike. Debljine su od 45 do 70 cm, sačuvani su u različitim visinama i na dubinama koje su u svezi s mjestom nalaza. Do danas nije uočeno da su na starim antičkim temeljima kasnije podizani objekti, iako bi to bilo očekivati u pojedinim dijelovima povijesne jezgre grada Senja.⁴⁵ U svim slučajevima ustanovljeno je njihovo rušenje, ponegdje s tragovima garčži, kao dokaz nasilne propasti antičkoga grada ili razgradnje tijekom srednjeg vijeka. U nedostatku bolje interpretacije, držimo da se, barem na perifernim gradskim područjima, radi o ostacima stambene arhitekture. Kao očit znak dekadencije antičke urbane kulture, a u svezi s promijenjenim shvaćanjima i načinom življenja, tumačimo sahrane koje se pojavljuju uz preostatke zidova antičkih građevina ili iznad njih. Orientacija antičkih zidova usklađena je s već više puta spomenutom orijentacijom SZ - JI, tj. SI - JZ, s tim da je na pojedinim mjestima zbog konfiguracije terena moglo doći do njihovog manjeg ili većeg otklona prema glavnim stranama svijeta.

Prethodno raspravljajući o javnim objektima rimske Senije rekli smo da je sigurno ubicirano svetište *Magnae Matris*.⁴⁶ Iskopavanjima na prostoru iza svetišta današnje Katedrale otkriveni su antički zidovi i osobito za nas vrijedni nalazi dijelova tipične rimske kuće koji bi mogli pripadati atriju s lijevom alom i trikliniju čiji je pod pokriven mozaikom. Prema osobitostima mozaika zaključuje se da je kuća nastala u antonijsko vrijeme i pretpostavlja se izravna povezanost s metroonom.⁴⁷ Posebna vrijednost nalaza ovih antičkih zidova i rimske kuće je u učinjenom tlocrtu i točnom fiksiranju odnosa antičkih zidova spram današnje

str. 406, 408; I s t i, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 26-27; I s t i, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (III)", *Senj. zb.*, 4, Senj 1970, str. 51-52; I s t i, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 177; M. V i l i č i ć, "Urbanistički odnos rimske Senije...", *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 30-32.

⁴³ Zbog konfiguracije terena možemo pretpostaviti da su dijelovi Senije na SI, gdje se grad već prostirao na obroncima okolnih brda, mogli biti i terasasto oblikovani.

⁴⁴ O nalazima antičke arhitekture u drugim dijelovima grada vidi A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 407-411; I s t i, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 24-25; I s t i, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 171, 174-175; M. V i l i č i ć, "Urbanistički odnos rimske Senije...", *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 30-31.

⁴⁵ Zanimljivo je da su na više mjesta temelji srednjovjekovnih bedema nalegli na ostatke antičkih zidova. A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 174.

⁴⁶ I. D e g m e d ž i ć, "Arheološka istraživanja...", *VAHD*, 53, Split 1952, str. 251-262.

⁴⁷ I. D e g m e d ž i ć, *nav. dj.*, str. 260.

Katedrale. Promotrimo li pažljivo učinjene tlocrtne situacije (ako je potrebno provjerimo i geometrijskim pomagalima), vidjet ćemo da su smjerovi zidova rimske kuće, koji se sijeku pod pravim kutom, točno u pravcu SZ - JI, odnosno SI - JZ (T. V, I). Budući da se radi o tipično rimskoj kući nema dvojbe da je ona sagrađena u urbanističkom skladu sa svojom okolicom, odnosno da njeni zidovi prate liniju prostiranja antičkih ulica koju smo pretpostavili u smjeru SZ - JI, tj. SI - JZ. Nažalost nije prikazan odnos zidova antičke kuće s nešto širim prostorom, tako da smjer njihova pružanja ne možemo točno usporediti sa smjerom pružanja današnjih ulica. Istraživanjem godine 1967. na obližnjem prostoru iza svetišta Katedrale,⁴⁸ u nešto složenijoj arhitektonskoj situaciji, otkopani antički zidovi pokazuju približno istu orijentaciju. Kažemo približno istu orijentaciju jer na izrađenoj tlocrtnoj situaciji istraživanja 1967. nije prikazan odnos s antičkim zidovima otkrivenim istraživanjima 1949/50.⁴⁹ Jedini orijentir za prosudbu njihova odnosa, tj. poštivanja pravilnosti smjera pružanja antičkih zidova jest zid svetišta Katedrale. Budući da spomenutim istraživanjima nije obuhvaćena današnja ulica P. R. Vitezovića, držimo da je u svrhu dobivanja pravilnijih odnosa revizija istraživanja i širenje prema JI nužnost bez koje nećemo moći niti potvrditi niti opovrgnuti izrečene zaključke i pretpostavke.

Pri određivanju urbanog areala antičkoga grada veliku pomoć pružaju nekropole, odnosno njihov smještaj, koji je u skladu s antičkim shvaćanjima po pravilu izvan grada i uz komunikacije. Tako su u Senju dokumentirane nekropole ili se spominju u literaturi nekropole na brdu Nehaj (prilog III, 1), uz srednjovjekovnu kulu Šabac (prilog III, 2), u blizini Katedrale (prilog III, 3), prostoru Sv. Ambroz - bivša pilana Olivieri (prilog III, 4), u Čopićeveo naselju (prilog III, 5) i u Stolačkom naselju uz cestu prema groblju Sv. Vida, odnosno prema prijevoju Vratnik (prilog III, 6). Na prostoru antičkoga grada registrirani su na pojedinim mjestima i pojedinačni ukopi.

Grobovi sa žarama utvrđeni su na brdu Nehaj, prostoru bivše pilane Olivieri, kod Katedrale i u Stolačkom naselju (prilog II, 1, 3, 4, 6). Od spomenutih jedino se grobovi sa žarama kod Katedrale nalaze u gradskom arealu i to u blizini mjesta za koje smo pretpostavili da je bilo vjersko središte antičke Senje. Podatke o ovim grobovima nalazimo kod Patscha i Klemenca,⁵⁰ a zatim ih preuzimaju i drugi autori, premda je lokacija tih grobova u samom središtu grada neobična i začuđujuća.⁵¹ Sve se temelji na vijesti senjskoga kanonika Ilausčka, a da se nigdje konkretno ne opisuju nalazi. Kasnija istraživanja ovoga prostora (Trg Cimiter - južna strana Katedrale) nisu dala ni najmanje mogućnosti za potvrdu ovakve vijesti.⁵² Stoga držimo da vijest o nalazu grobova sa žarama kod Katedrale

⁴⁸ A. Glavičić, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 22-24.

⁴⁹ A. Glavičić, *nav. dj.*, str. 20, sl. 59.

⁵⁰ K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, Wien 1900. - Prijevod na hrvatski Z. Derossi, *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990, str. 91, bilj. 208; J. Klemenec, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", *Hrvatski kulturni spomeici*, 1, Senj, Zagreb 1940, str. 10.

⁵¹ A. Glavičić, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, 1966, 401; M. Viličić, "Urbanistički odnos rimske Senje", *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb 1987, str. 28.

⁵² A. Glavičić, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 25-26; Isti, "Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice" (drlje:

nije pouzdana. Kad bi se ta vijest potvrdila, pojavili bi se novi momenti u određivanju urbanističkog razvoja Senije. Naime, tada bismo mogli zaključiti da se urbanistički razvoj Senije odvijao barem kroz dvije faze, od kojih bi se prva odnosila na stariju fazu razvoja kada je grad dopirao na SZ do današnje Katedrale (od početka razvoja grada do u 1. st. poslije Krista), a druga bi označavala širenje grada prema SZ kada se u cilju zadovoljavanja većih potreba za prostorom povećanog broja stanovništva ruše stare tradicije. Tu drugu urbanističku fazu razvoja mogli bismo datirati u 2-3. st. a u svezi s ustanovljenim gospodarskim procvatom grada i novopridošlim stanovnicima orijentalnog podrijetla koji su u životu antičke Senije imali važnu ulogu. Budući da nemamo stvarnih dokaza, ponovno ostajemo samo na pretpostavkama.

Nekropola sa žarama na brdu Nehaj nema nikakvih izravnih dodira s urbanim tkivom antičke Senije, a nije smještena niti u blizini ikakve komunikacije (prilog III, 1).⁵³ Sporadični nalazi otkriveni duž cijelog JZ obronka brda Nehaj ukazuju da se zaista radi o velikoj nekropoli sa žarama koja je u uporabi već u 1. st. prije Krista, a moguće i ranije. Dakle, ta nekropola, postavljena mimo pravila daleko od grada i komunikacija, predstavlja novu veliku nepoznanicu, koju mogu razriješiti samo sustavna arheološka istraživanja. Danas možemo samo pretpostaviti da se radi o predrimskoj tradiciji ukopa s kojima se nastavlja iz određenih razloga i u antici. Do danas još nije otkriven niti jedan grob stanovnika prapovijesne Senije pa se možda baš na ovom mjestu mogu očekivati predrimski grobovi. Možda je to razlog čuvanja tradicije sahranivanja, a treba naglasiti da postoji i određena vizualna komunikacija ovog grobljanskog prostora s gradinskim naseljem na brdu Kuk, koja, uz druge razloge (brečuljak, more) možda i nije bila nezanemariva u svijesti predrimskih Senona. Ali bez arheoloških istraživanja opet ostajemo samo u sferi nagađanja.

Nekropola koja ima veliku važnost pri utvrđivanju urbanog areala antičke Senije jest nekropola na prostoru Sv. Ambroz - bivša pilana Olivieri (prilog III, 4). Smještena je na SZ dijelu grada, uz magistralnu cestu *Senia - Tarsatica - Aquileia*. Na njoj su dokumentirani i grobovi sa žarama i sa skeletima te epigrafički nalazi.⁵⁴ Prije spomenuti nalazi antičke arhitekture i arhitektonske plastike na prostoru bivše pilane Olivieri dokazi su da se urbani areal antičke Senije prostirao u pravcu SZ upravo do ovog mjesta gdje je graničio s nekropolom. Budući da nemamo geodetskih snimaka terena s točno postavljenim

"Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 93-94; I. D e g m e d ž i ć, "Arheološka istraživanja ...", *VAHID*, 53, Split 1952, str. 255.

⁵³ J. B r u n š m i d, "Arheološke bilješke...", *VHAD*, n.s., sv. 3, Zagreb 1898, str. 172; A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 400; I s t i, "Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 91.

⁵⁴ J. K l e m e n c, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj, Zagreb 1940, str. 3; V. K r a j n o, "Mozaik ispod pilane", *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, god. 10, br. 2, Zagreb 1961, str. 40-41; A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 406-407; I s t i, "Izveštaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a - Olivieri u Senju godine 1975.", *Senj. zb.*, 6, Senj 1975, str. 211-218; I s t i, "Arheološki nalazi ... V", *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 69; I s t i, "Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 92; M. Z a n i n o v i ć, "Dva antička natpisa iz Senja", *Diadora*, 9, Zadar 1980, str. 317-326.

nalazima, tj. njihova odnosa prema drugim danas vidljivim objektima, ne možemo točno odrediti liniju razgraničenja. Međutim, na temelju sigurnih dokaza možemo predio bivše pilane Olivieri odrediti kao krajnji SZ dio antičkoga grada, koji se u nekoj fazi svoga urbanističkog razvoja proširio i do ovog mjesta.

Na suprotnom JI dijelu grada, uz magistralnu cestu koja je iz Senije vodila uz Senjsku dragu prema prijevoju Vratnik, nalazi se nekropola (ili samo jedan njen dio) u Stolačkom naselju (prilog III, 6). I ovdje su utvrđena oba načina sahranjivanja,⁵⁵ no kako se radi o manjoj nekropoli, slabije dokumentiranoj i udaljenijoj od krajnjeg JZ dijela antičkoga grada, za sada, osim zaključka da se nalazi uz magistralnu cestu, ne možemo odrediti njenu izravnu povezanost s urbanim tkivom antičke Senije.

Preostale dvije nekropole, ona kod srednjovjekovne kule Šabac (prilog III, 2)⁵⁶ i ona u Čopićevo naselju (prilog III, 5)⁵⁷ prema načinu sahranjivanja i prema grobnim priložima pripadaju kasnoj antici - starokršćanskom razdoblju Senije. Budući da su nastale tijekom 4-6. st. i da nisu u neposrednoj blizini ustanovljenoga gradskog areala, držimo da nisu mogle bitno utjecati na urbanističko formiranje grada.⁵⁸

Ostali sporadični grobovi koji se pojavljuju na prostoru grada pripadaju vremenu kasne antike i vremenu nakon rušenja antičkog grada.⁵⁹ Pojava je to poznata i u drugim gradovima. Redovito su to grobovi sa skeletima bez priloga, što odgovara vremenu ukopa i kršćanskoj doktrini, koja se svojim pravilima i običajima odražava i pri sahranjivanju pokojnika.⁶⁰

⁵⁵ K. P a t s c h (prijevod Z. D e r o s s i), *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990, str. 91; A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 177; I s t i, "Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1990, str. 95.

⁵⁶ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, 1966, 401-405; I s t i, "Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 93.

⁵⁷ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 405-406; I s t i, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 181-186; I s t i, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI)", *Senj. zb.*, 10-11, Senj 1984, str. 23-27; I s t i, "Stara i nova groblja...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 92; I. F u d i ć, "Staklena boca iz Senja s reljefnim prikazom ljudske glave", *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 53-62; I s t i, "Kasnoantička nekropola u Senju", *Senj. zb.*, 15, Senj 1988, str. 57-64; M. G l a v i č i ć, "Novi kasnoantički grobovi nekropole u Čopićevo naselju", *Senj. zb.*, 20, Senj 1993, str. 45-54.

⁵⁸ Doduše nekropola u Čopićevo naselju jednim je svojim dijelom (bivša zgrada ambulante) bila u blizini gradske površine antičke Senije ali se zbog vremena nastanka ne može držati za važnu pri planiranju grada. Nastala je u blizini puta koji je iz grada preko spomenutog predjela i uz SZ obronak gradine Kuk vodio u gorske predjele senjske okolice, prema današnjem selu Francikovac.

Nekropola uz kulu Šabac bila je uz samu morsku obalu i odijeljena je tada od grada morskim zaljevom. Drži se da je ona nastala kao kontinuitet sahranjivanja na JZ obronku brda Nehaj u pravcu SZ sve do mora.

⁵⁹ A. G l a v i č i ć, "Arheološki nalazi ... I", *Senj. zb.*, 2, Senj 1966, str. 406; I s t i, "Arheološki nalazi ... II", *Senj. zb.*, 3, Senj 1967-68, str. 24-25; I s t i, "Arheološki nalazi ... IV", *Senj. zb.*, 8, Senj 1980, str. 178-179; I s t i, "Stara i nova groblja ...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1990, str. 94.

⁶⁰ Velika množina pronađenih grobova na prostoru grada pripada poodmaklom srednjem vijeku, kada se shodno običajima i vjerovanjima pokojnici sahranjuju uz gradske crkve. Od tuda npr. mjesni i službeni naziv za prostor ispred i oko Katedrale Trg Cimiter (lat. *coemeterium*, n. : groblje). Jasno je da spomenuti kasnoantički i kasniji srednjovjekovni ukopi i groblja nisu

Rezimirajući rečeno o urbanizmu antičke Senije možemo zaključiti da se rimska Senija podiže, kao novo naselje ili u nekom dodiru ili simbiozi s predrimskim trgovištem, podalje od gradinskog naselja na brdu Kuk i to na ravničastom terenu u blizini duboko uvučenog u kopno morskog zaljeva i ishodišta najkraćeg prirodnog puta koji povezuje more s unutrašnjošću kontinenta. Kao važan rimski emporij i vjerojatno vrlo rano rimski grad Senija preuzima od otočnih središta (*Curicum, Arba, Apsorus*) vodeću gospodarsku, političku i stratešku, općenito romanizatorsku ulogu za dio jadranske obale između Pole i Jadera i za obližnju prekovelebitsku unutrašnjost. Narodnosna pripadnost autohtonog stanovništva tadašnje Senije (libumska ili japodska) nije nam posve razjašnjena, pa ulogu Senije u napetim odnosima i sukobima između Rimljana i Japoda ne možemo točnije odrediti. Pretpostaviti je da je ta uloga važna sredinom 1. st. prije Krista, odnosno 35. prije Krista, kada najvjerojatnije iz Senije Oktavijan kreće u pokoravanje ratobornih ilirskih plemena, među kojima su Japodi prvi u nizu.

Zbog svoje romanizatorske uloge, velikog trgovačkog, prometnog i strateškog značenja te priličnoga broja doseljenih Italika i domaćeg romaniziranog stanovništva koji čine oslonac rimskoj vlasti u ovim krajevima, Senija u vrijeme Augusta dobiva municipalni status. Municipalni status nekoga grada podrazumijeva posjedovanje glavnih urbanističkih elemenata, u prvom redu bedeme koji jamče sigurnost svojim stanovnicima. Do danas nemamo nikakvih potvrda o postojanju antičkih fortifikacija, ali, kako smo to u ranijem izlaganju obrazložili, antička Senija kao rimski grad morala ih je imati. Njihovo podizanje, ako ne već ranije, uslijedilo je najkasnije u drugoj polovici 1. st. prije Krista. Od ostalih urbanih elemenata rimske Senije tijekom njena razvoja (urbanistički razvoj odvijao se vjerojatno u nekoliko faza) utvrđeno je postojanje gradske kurije, kupališta s pratećim prostorijama te hramovi i svetišta božica Dijane i Kibebe te bogova Libera i možda Serapisa i Mitre.

Osnovu urbanističkom formiranju rimske Senije odredio je morski zaljev koji je znatno dublje ulazio u kopno od današnje luke, odnosno pretpostavljena operativna obala na potezu Velika vrata - Mala placa u smjeru SZ - JI. Druga važna odrednica bile su prometnice, i to ona u pravcu Tarsatike ili iz nje, koja je dolazila do grada na njegovu SZ dijelu, i ona na JI grada koja je kao najkraći prirodni put koji povezuje morsku obalu s unutrašnjošću bila presudna za prosperitet grada. Osnovni smjer SZ - JI pratile su i ulice antičkoga grada, a kako je utvrđeno proučavanjem planova grada Senja 17-19. st. i današnjeg stanja, zadržan je uz određene deformacije uzrokovane srednjovjekovnom spontanom izgradnjom i mogućim odstupanjima zbog konfiguracije terena i u pojedinim dijelovima današnje povijesne jezgre grada Senja (Široka kuntrada). Smjer pružanja ulica SZ - JI drži se gradskim dekumanom, a smjer okomitih ulica SI - JZ gradskim kardom. Smjer SZ - JI, tj. SI - JZ potvrđuju i nalazi antičkih zidova i objekata. Zbog veće koncentracije antičkih nalaza i konkretnih odnosa na terenu, središte rimske Senije locirali smo u blizini prostora današnje Široke kuntrade ili na nju (JI od današnje

utjecali na urbanističko formiranje antičke Senije. A. G l a v i č i ć, "Stara i nova groblja ...", *Senj. zb.*, 19, Senj 1992, str. 86-89.

Katedrale) i pretpostavili postojanje gradske kurije, foruma s kapitolijskim hramom i bazilike.

Na temelju nalaza ostataka antičke arhitekture i arhitektonske plastike, i posebno njihova odnosa prema dokumentiranim antičkim nekropolama, odredili smo približno i urbani areal antičke Senije. Krajnja SZ granica nalazila se negdje na prostoru bivše pilane Olivieri, SI granicu činio bi potez Lopica - Varoš - bivša kuća Tauzani (uz današnju Staru cestu), na JI granica je na prostoru Sv. Petra, a JZ granicu zatvarali bi manjim dijelom regulirano korito senjskog "potoka" (Kolan) i tadašnji morski zaljev. Uočljivo je da je površina antičke Senije znatno veća od površine srednjovjekovnoga grada.

U razvoju antičkoga grada možemo okvirno pretpostaviti nekoliko razvojnih faza. Najstarija bi bila vezana uz nastanak rimskog emporija u još nedefiniranom odnosu prema prapovijesnom trgovištu, nakon koje, možda u 1. st. prije Krista i 1. st. poslije Krista, slijedi faza urbanog razvitka Senije u pravom smislu te riječi, kada antička Senija dobiva sve bitne elemente rimskoga grada koji zadovoljavaju zajedničke i pojedinačne potrebe svojih stanovnika. Pretpostavljena treća faza urbanog razvoja, kada Senija možda dobiva svoj konačni oblik, slijedila bi tijekom 2-3. st. poslije Krista, kada veliki gospodarski probitak i povećani broj stanovnika (osobito orijentalnog podrijetla od kojih su neki veoma imućni) uzrokuju potrebe za povećanje gradskog areala, i to pretpostavljamo u pravcu SZ.

U vrijeme seobe naroda antička Senija je temeljito porušena i spaljena. Kasniji srednjovjekovni grad koji se razvija na dijelu antičkoga grada oblikuje se na potpuno različitim principima gradogradnje (više ne planski već spontano i organski), ali ipak dijelom zadržava ranije tradicije koje su i danas prepoznatljive u određenim dijelovima povijesne jezgre grada Senja.

Premda dijelom izlazi iz okvira teme zadane naslovom rada, držimo potrebnim kazati i nekoliko misli o kasnoantičkom i srednjovjekovnom Senju koji se u manje-više neprekinutom urbanističkom kontinuitetu razvija na ruševinama antike.

Kršćanska vjera u Seniji imala je zasigurno već vrlo rano, kao i u drugim jadranskim antičkim središtima, svoje sljedbenike organizirane u neku manju kršćansku zajednicu. Kada nakon Milanskog edikta godine 313. postaje ravnopravna, a nešto kasnije i službena vjera u Carstvu, njeno značenje dobiva sasvim nove dimenzije pa se vjerojatno i u Seniji kršćanska zajednica pojavljuje kao novi i jaki čimbenik života u gradu. Put ka preuzimanju vodeće vjerske uloge kršćana u Seniji, zbog brojnih štovatelja veoma ukorijenjene metroačke i mitraističke religije, nije bio lagan. U promijenjenim okolnostima koncem 4. i početkom 5. st. dolazi do propadanja kulturnih objekata poganskih religija, njihove prenamjene i vjerojatno nasilnog rušenja. Želeći pokazati svoju superiornost, što je vidljivo i u drugim gradovima, ne na istom mjestu ali u neposrednoj blizini, zadržavajući kulturnu tradiciju, grade se i prvi veći kršćanski vjerski objekti. U Seniji je taj prvi paleokršćanski objekt podignut u blizini i na ruševinama hrama *Magnae Matris*.⁶¹ Prvi kršćanski objekt (baziliku) vjerojatno skromnih dimenzija, možemo

⁶¹ Arheološkim istraživanjem godine 1967. pronađeni su kao spolije u recentnom zidu komadi antičke kamene plastike ali i nekoliko starokršćanske provenijencije (A. G l a v i ć i ć,

datirati u 4-5. st. kada je kršćanska zajednica čvrsto ustrojena i kada joj na čelu stoji biskup. Prvi poznati biskup u Seniji bio bi Lovro, kojemu je Inocent I (papa od 402. do 417) uputio pismo protiv pristalica Fotinove hereze.⁶² Drugi poznati biskup u Seniji bio bi Maksim (*Maximus Seniensis*) koji se godine 451. spominje kao sudionik Kalcedonskog sabora.⁶³ Jesu li Lovro i Maksim doista bili biskupi u Seniji ili su se oni zvali nekako drugačije, u ovom trenutku nije toliko bitno.⁶⁴ Bitno je da su u tadašnjoj Seniji postojali uvjeti za postojanje biskupije kao i u drugim obalnim gradovima, a u svezi s rečenim morala je postojati i bazilika koja s okolnim prostorom preuzima vodeću vjersku i postupno javnu ulogu u gradu.

Vrijeme 4-5. st. vrijeme je velike gospodarske krize i nestabilnosti na granicama, uzrokovanih stalnim sukobima i provalama barbarskih plemena s istoka. Budući da su za razvoj i život grada na prostoru današnjega Senja tijekom cijelog njegova postojanja presudni vanjski čimbenici, prije svih promet i trgovina sa zaleđem, kasna antika vrijeme je odumiranja, osiromašenja i posvemašne dekadencije života u Seniji čiji će kraj označiti rušenje i paljenje u vrijeme seobe naroda. O tome zorno svjedoče tragovi rušenja i gareži na svim mjestima gdje su vršena arheološka istraživanja antičkih objekata. Nije poznato tko je i kada to učinio. Došavši starom prometnicom, ishodištem ili završetkom toliko važnog prirodnog puta preko prijevoja Vratnik, neka ratoborna skupina opljačkavši i popalivši grad učinila je kraj antičkoj Seniji. Neki njeni stanovnici učinili su vjerojatno ono isto što i stanovnici Salone. Prebjegli su na sigurnija mjesta. U ovom slučaju vjerojatno na otok Krk. Neizravnu potvrdu za ovu pretpostavku imamo u *Historia Salonitana Maior* gdje se kaže da je krčka biskupija obuhvaćala veliki dio onoga što sada (u vrijeme Tome Arhidakona) ima senjska crkva, a koja tada (sredina 11. st.) nije bila biskupsko sjedište.⁶⁵

U Katalogu senjskih biskupa (*Catalogus Episcoporum Seniensis*) nepoznatog sastavljača nalazimo da je prvi senjski biskup, datiran godinom 743, Ivan.⁶⁶ Za prijašnje i kasnije biskupe do Mireja u 12. st. anonimni sastavljač ne

"Arheološki nalazi ... V", *Senj. zb.*, 9, Senj 1981-82, str. 73-77). Kulna tradicija ovog prostora, na kojemu je kasnije u 12. st. podignuta Katedrala posvećena Sv. Mariji (titular je baštinik ranije tradicije), pronađeni ulomci starokršćanske plastike i još neke druge indicije razlozi su na kojima temeljimo ovu tvrdnju.

⁶² M. S l a d o v i ć, *Povesti biskupijah senjske i modrške ili krbavske*, Trst 1856, str. 93; I. Č r n ĉ i ć, *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rapskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Rim 1867, str. 91-92; V. K r a l j i ć, "Sumarni prikaz današnjeg stanja biskupskog i kaptolskog arhiva u Senju" (dalje: "Sumarni prikaz ..."), *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (dalje: *Vjesnik HARP*), 16, Rijeka 1971, str. 287.

⁶³ I. Č r n ĉ i ć, *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rapskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Rim 1867, str. 91-92; V. K r a l j i ć, "Sumarni prikaz ...", *Vjesnik HARP*, 16, Rijeka 1971, str. 287.

⁶⁴ Određena rezerviranost spram ovakve tvrdnje proizlazi iz činjenice što su, poglavito u Italiji, postojala brojna mjesta slična imenu *Senia*. (M. B o g o v i ć, "Kada je osnovana senjska biskupija?", *Zvona*, br. 3, Rijeka 1984, str. 5)

⁶⁵ *Historia Salonitana Maior*: XV. De exemptione episcoporum Dalmatie, "... videlicet veglensis obtinebat maiorem partem parochiarum, quas nunc habet segnensis ecclesia, que non erat tunc episcopalis sedes".

⁶⁶ V. K r a l j i ć, "Sumarni prikaz ...", *Vjesnik HARP*, 16, Rijeka 1971, str. 287-288.

zna. Držimo malo vjerojatnim da u tada porušenom gradu stoluje biskup i vjerojatnije je tada ovo područje pod ingerencijom nekog otočnog biskupa.

Prvi sigurni spomen senjskog biskupa je onaj iz godine 1169, kada papa Aleksandar III piše senjskom biskupu Mireju da poput svojih prethodnika ("*quemadmodum predessores tui*") prizna svojim metropolitom splitskog nadbiskupa. Je li to vrijeme kada je senjska biskupija osnovana ili obnovljena? Jesu li *predessores* prvi senjski biskupi ili se misli na krčke biskupe? Na ova i na druga pitanja u svezi s poviješću senjske crkve odgovor mogu dati samo daljnja istraživanja, a svoj prilog moraju dati i arheološka.

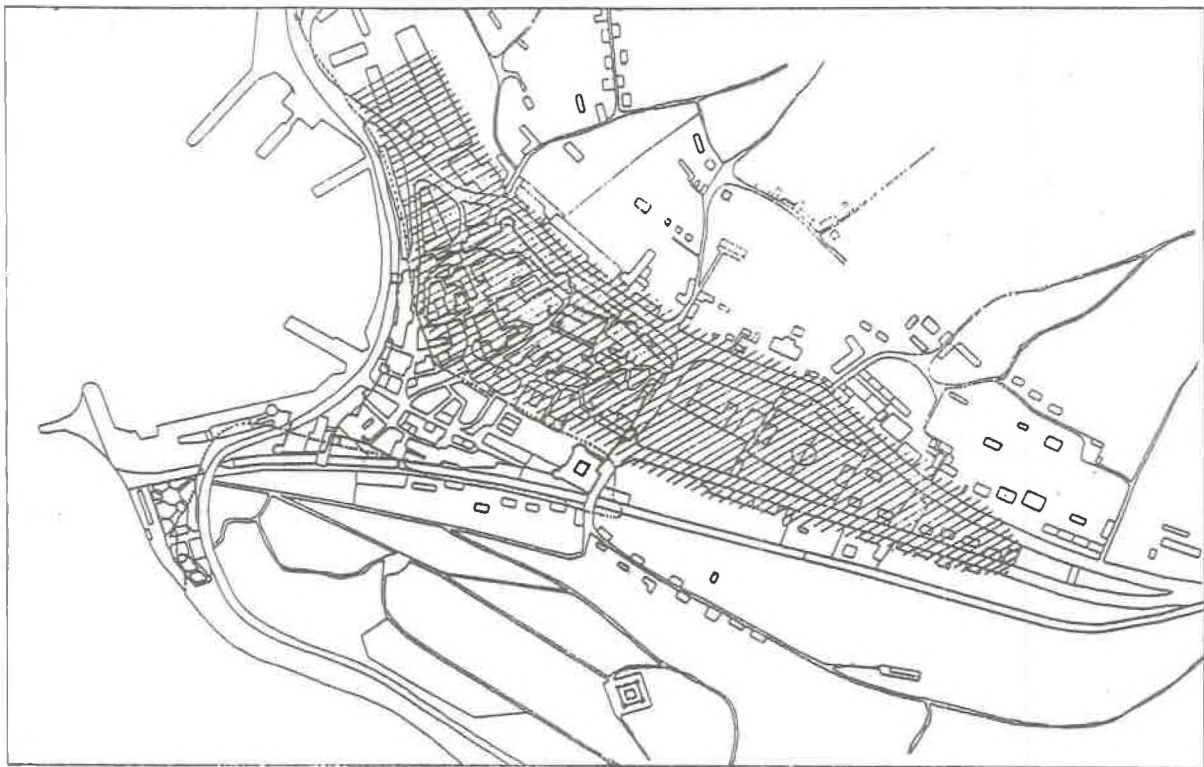
Vrijeme osnutka ili obnove senjske biskupije vrijeme je i gradnje senjske romaničke, tada jednobrodne, Katedrale Sv. Marije, uz koju je prema tradiciji i zapisu stajao zvonik s uklesanom godinom 1000.⁶⁷ Katedrala Sv. Marije, uz gradski kaštel i gradsku vijećnicu (oba objekta podignuta u 13. st.), bedeme i gradska vrata, postaje jedan od temelja organskog i spontanog razvoja grada Senja, koji u svojoj povijesnoj jezgri čuva svoje srednjovjekovno ruho odolijevajući i danas pomodnim arhitektonskim rješenjima i samovolji pojedinaca.⁶⁸

Izgleđ grada i život u njemu nakon rušenja i u ranom srednjem vijeku kada ga nastanjuju Hrvati prava je nepoznanica. Spominjanje u izvorima 8. (*Kozmografija* Anonima iz Ravene) i 10. st. (Gvidonova *Geografija*) vjerojatno je odraz starijih tradicija, a ne stvarnog stanja. Vanjski čimbenici (promet, trgovina i drugo) o kojima grad toliko puno ovisi neskloni su mu sve do 11-12. st. Tada dolazi do bitnih promjena. Središte hrvatske države pomiče se prema sjeveru, dolazi do gospodarskog razvoja u unutrašnjosti i starom prometnicom preko prijevoja Vratnik oživljava promet, a u luci trgovina. Srednjovjekovni Senj postaje opet ono što je nekada bila rimska Senija. Senj je tada, a osobito nešto kasnije kada gradom upravljaju knezovi Frankopani, najvažnije lučko, trgovačko, prometno i gospodarsko središte hrvatskog dijela sjevernog Jadrana.

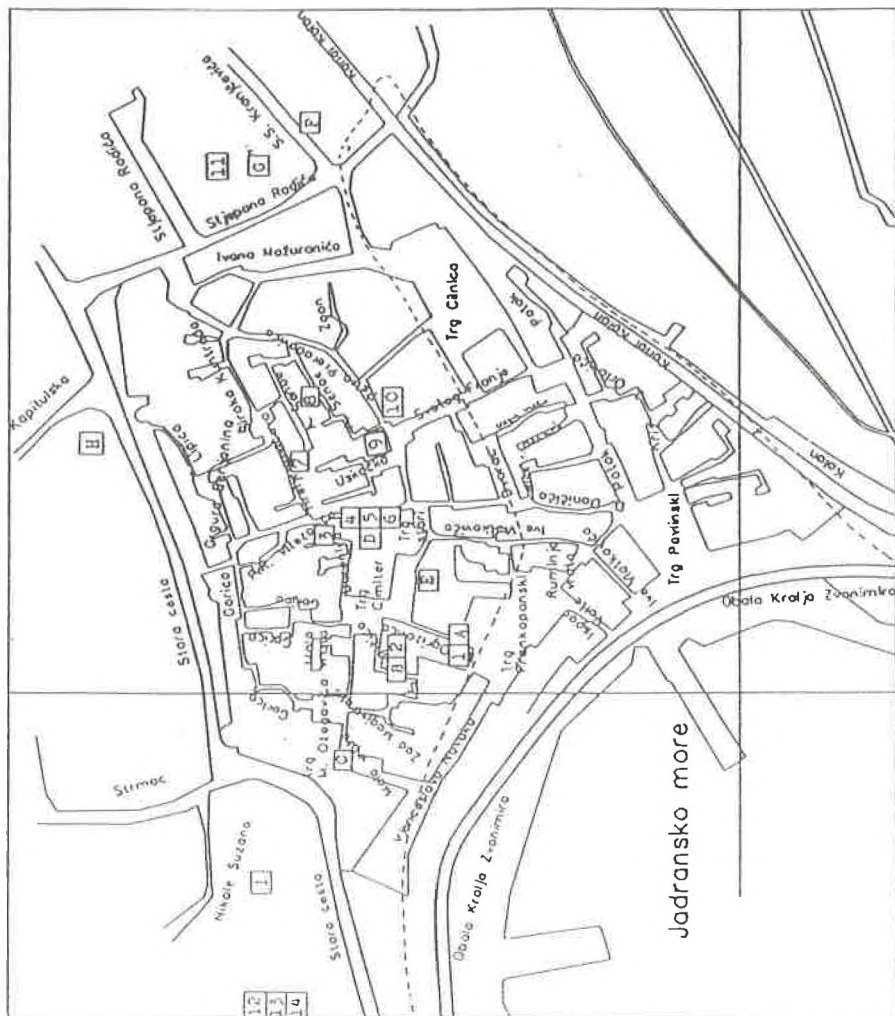
Osvrnuvši se na problem poleogeneze i urbanističkog razvoja rimske Senije iznijeli smo, na temelju dosadašnjeg stanja istraživanja i proučavanja najstarijih razdoblja senjske povijesti, naše spoznaje koje smo vrlo često popratili samo nužnim pretpostavkama. Previše je toga još nepoznato da bi raspravljana problematika bila jasnija. Sve rečeno mogu potvrditi, pojasniti ili opovrgnuti samo nova istraživanja.

⁶⁷ M. S l a d o v i ć, *Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst 1856, str. 16.

⁶⁸ O urbanističkom razvoju i izgledu srednjovjekovnog Senja vidi M. V i l i č i ć, "Arhitektonski spomenici Senja", *Rad JAZU*, knj. 360, Zagreb 1971, str. 65-129. s prilogom nacрта.

Prilog I. Odnos urbane površine antičke Senije i srednovjekovnoga grada Senja.
Appendix I The relation of the urban area of antique Senia to the Medieval city of Senj.

Prilog II. Mjesta nalaza najvažnijih antičkih spomenika (1-14) i ostataka arhitekture (A-I).

Appendix II The sites of findings of the most important antique monuments (1-14) and remains of architecture (A-I).

Prilog III. Utvrđene antičke nekropole (1-6) i nazivi pojedinih gradskih predjela (A-I).

Appendix III Documented antique necropolises (1-6) and the names of the individual parts of the city (A-I).

Prilog I.

Na planu današnjega grada Senja shematski je prikazan odnos urbane površine antičke Senije i srednjovjekovnog Senja unutar gradskih bedema. Točkasta linija prikazuje pretpostavljenu obalu morskog zaljeva u antičko doba.

Legenda: / / / / - urbana površina antičke Senije

. - linija obale morskog zaljeva u antičko doba

— — — - bedemi srednjovjekovnoga grada Senja

Appendix I.

The relation of the urban area of antique Senia to the Medieval city of Senj, encompassed by city walls, is schematically shown on a map of today's city. The pointed line delineates the presumed shoreline of the bay during Antiquity.

Legend: / / / / - the urban area of antique Senia

. - the shoreline of the bay during Antiquity

— — — - the walls of the Medieval city of Senj

Prilog II.

U tlocrtu središta današnjega grada Senja shematski su naznačena mjesta nalaza najvažnijih antičkih spomenika (1-14) i ostataka arhitekture.

Legenda: 1. natpis posvećen božici Dijani, 2. mala skulptura boga Serapisa s posvećenim natpisom, 3. kasnoantička reljefna baza, 4. glava božice Dijane, 5. skulptura božice *Magnae Matris* i posvećeni natpis istoj božici, 6. skulptura božice *Magnae Matris*, 7. natpis sa spomenom kurije, 8. nedefinirani ulomci kamene plastike, 9. natpis posvećen božici Dijani i natpis u čast Lucija Valerija Agathopa, 10. natpis u čast Lucija Aurelija Viktora, 11. skulptura boga *Libera*, 12. nadgrobnni spomenik Lucija Kalpurnija Maksima, 13. nadgrobnni spomenik tzv. liburnski cipus, 14. stela veterana Valerija Valerijana; A - zgrada Pckare na Maloj placii, B - palača Vukasović (zgrada Gradskog muzeja Senj), C - prostor Malih vrata, D - prostor iza svetišta Katedrale Sv. Marije, E - dvorište Župnog ureda Senj, F - ex dvorište Vučić, G - kupalište na prostoru Štele (današnja Osnovna škola), H - Varoš, I - ex pilana Olivieri.

Appendix II.

The localities of the findings of the most important monuments and architectonic remains are schematically indicated on the ground-plan of the center of contemporary Senj.

Legend: 1. epitaph dedicated to the goddess Diana, 2. a small sculpture of the god Serapis with an inscription, 3. a late Antique base relief, 4. the head of the goddess Diana, 5. the sculpture of the goddess Magnae Matris and an epitaph dedicated to her, 6. a sculpture of the goddess Magnae Matris, 7. inscription mentioning the court, 8. unidentified fragments of stone artwork, 9. an inscription dedicated to the goddess Diana and one in honour of Lucius Valerius Agathopus, 10. an inscription in honour of Lucius Aurelius Victor, 11. a sculpture of the god Liber, 12. tombstone of Lucius Calpurnius Maximus, 13. tombstone of the so called Liburnian cipus type, 14. the stela of Valerius Valerianus the veteran; A - the bakery building on the Mala placa, B - the Vukasović palace (the building of the City Museum of Senj), C - the area of the Mala vrata, D - the space behind the altar of st Mary's cathedral, E - the courtyard of the Senj parish offices, F - the former Vučić courtyard, G - the beach in the Štela area (today's elementary school), H - Varoš, I - the former Olivieri saw-mill.

Prilog III.

U planu današnjega grada Senja shematski su naznačena mjesta utvđenih antičkih nekropola (1-6) i nazivi pojedinih gradskih predjela (A-I).

Legenda: 1. nekropola na brdu Nehaj, 2. nekropola kod srednjovjekovne kule Šabac, 3. nekropola uz današnju Katedralu Sv. Marije (?), 4. nekropola na prostoru ex pilane Olivieri, 5. nekropola u Čopićevu naselju, 6. nekropola u Stolačkom naselju; A - brdo Kuk, B - Sv. Petar, C - Štela, D - Široka kuntrada, E - Sv. Ambroz, F - ex pilana Olivieri, G - Lopica, H - Varoš, I - ex kuća Tauzani.

Appendix III.

Fortified antique necropolises and the names of the different parts of the city are schematically indicated on a map of today's city.

Legends: 1. the necropolis on Nehaj hill, 2. the necropolis near the Medieval Šabac tower, 3. the necropolis alongside today's St Mary's cathedral, 4. the necropolis in the area of the former Olivieri saw-mill - St Ambrose, 5. the necropolis in the Čopić neighbourhood, 6. the necropolis in the Stolač neighbourhood; A - Kuk hill, B - St Peter, C - Štela, D - Široka kuntrada, E - St. Ambrose, F - former Olivieri saw-mill, G - Lopica, H - Varoš, I - the former Tauzani house.

*Miroslav Glavičić: CONTRIBUTIONS TOWARDS THE STUDY OF THE
PALAEOGENESIS AND URBAN DEVELOPMENT OF ANTIQUE SENIA*

S u m m a r y

On the basis of archeological and architectonic studies, personal judgements and his acquaintance with the topography of the city of Senj and, in addition, taking into consideration, the geography, natural setting, network of roads and other specificities of the region, the author traces its palaeogenesis (the process of the rise and development of a settlement from the earliest date to its becoming a full urban center) and gives special attention to the question of the urban development of Antique *Senia*.

The author considers that the first fortification rose on the hill of Kuk and was encircled with walls having a distinctive spatial division. Owing to its favourable geographical position (a good port and the starting point of the shortest land route which, through the Vratnik pass, leads to the interior of the continent) the fortification, prehistoric *Senia*, became a *civitas* - the administrative, religious, economic and strategic center of its territory. The settlement grew under the fortification and a market place in the direction of the bay.

From the 2nd century BC onward, primarily due to commercial concerns but also owing to political, military and other reasons, a process of infiltration of the Italio population got under way. By the 1st century BC, because of the Italio settlers and the romanized native privileged population, *Senia* became the focal point for the romanization of the coastal region under the Velebit mountain range and a secure stronghold for military campaigns waged against the nearby Japodas living on the other side of Velebit. It is assumed that the urban development of antique *Senia* began during this period; during the time of Augustus it was given a municipal status and became a Roman city. The operative coast of the bay and its important network of roads are the bases for its urban shape; according to the rules of Roman city construction, it developed following a planned orthogonal scheme (with possible deviations because of the terrain) in the direction of NW-SE (decuman) and NE-SW (cardo). On the basis of archeological findings and architectonic studies, it is believed that the center of Roman *Senia* was located on or near today's wide thoroughfare (East of St. Mary's cathedral). Necropolises verified by documents and findings of antique architecture approximately outline the urban area of ancient *Senia* which was in area greater than Medieval *Senia*.

During the great migrations the city was razed to the ground and burned. The city of Senj grew, spontaneously and organically, upon a part of the ancient city. In spite of numerous violent and non-violent changes during its turbulent past, it has retained its typically Medieval appearance, with traces of its antique tradition, to this very day.

1

2

T. I. 1. Senj, gradina Kuk (snimak s jugozapada).

2. Senj, gradina Kuk (snimak sa zapada).

Tab. I. 1. Senj, Kuk fortification (photo from the Southwest).

2. Senj, Kuk fortification (photo from the West).

T. II. 1-2. Senj, gradina Kuk - sjeverozapadni obrambeni bedem središnjeg dijela naselja.

Tab. II. 1-2. Senj, Kuk fortification - the northwestern defense wall of the central part of the settlement.

1

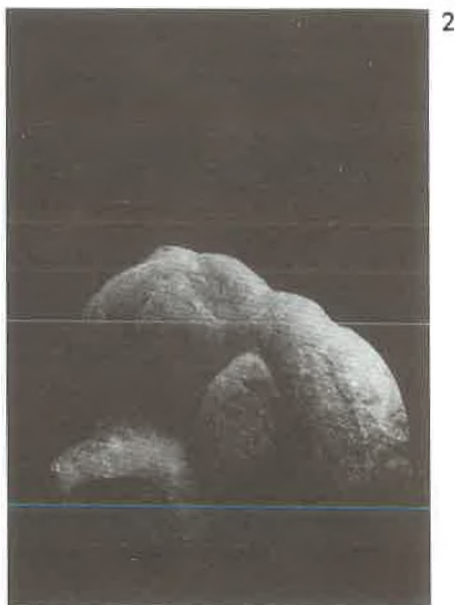

2

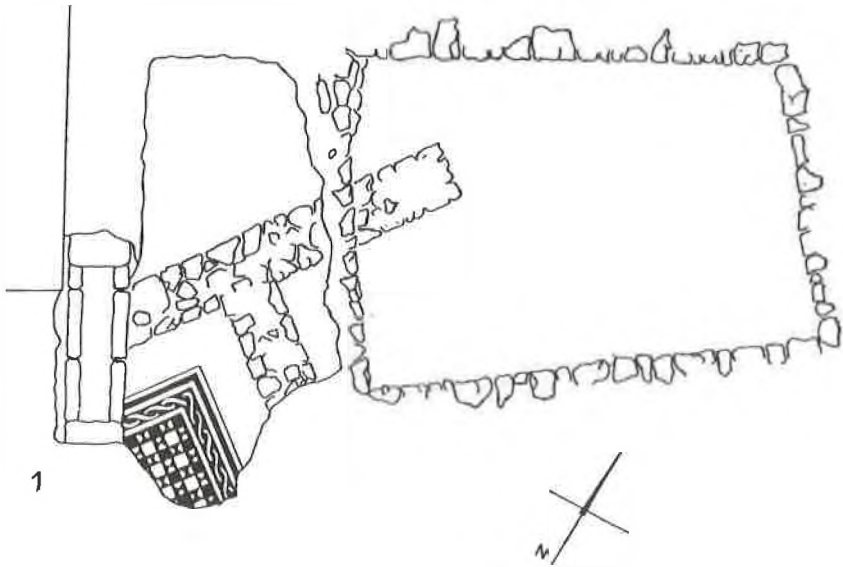

T. III. 1-2. Senj, gradina Kuk - splet zidova prostorne raščlambe pri vrhu željeznodobnog naselja.

Tab. III. 1-2. Senj, Kuk fortification - spatially divided network of walls near the top of the Iron Age settlement.

T. IV. 1-4. Senj (Široka kuntrada) - nedefinirani ulomci kamene plastike.
Tab. IV. 1-4. Senj (Široka kuntrada) - unidentified fragments of stone artwork.

T. V. 1. Senj (Katedrala Sv. Marije) - tlocrt otkopanih zidova i mozaika svetišta *Magnae Matris*.

2-3. Senj (Katedrala Sv. Marije) - ulomci kamene plastike starokršćanske provenijencije.

Tab. V. 1. Senj (St Mary's cathedral) - the ground plan of excavated walls and the mosaic of the *Magnae Matris* shrine.

2-3. Senj (St Mary's cathedral) - fragments of stone artwerk of Old Christian provenance.